

Διάχυτη εκβιομηχάνιση στη Θεσσαλονίκη

ΝΤΙΝΑ ΒΑΪΟΥ
ΛΟΗΣ ΛΑΜΠΡΙΑΝΙΔΗΣ
ΚΩΣΤΗΣ ΧΑΤΖΗΜΙΧΑΛΗΣ
ΖΩΓΙΑ ΧΡΟΝΑΚΗ

Η ΠΑΡΑΓΩΓΗ και απασχόληση στη βιομηχανία, παρά την κρίση του τομέα και την παράλληλη έντονη ανάπτυξη των υπηρεσιών, παραμένουν «βασικές» συνιστώσες στην ανάπτυξη των μεγάλων ελληνικών πόλεων. Η παρατήρηση όμως αυτή έχει περισσότερο αξιωματικό χαρακτήρα, αν δεν αναλυθούν σε βάθος οι βιομηχανικές σχέσεις μεταξύ κλάδων και υποκλάδων, και μεταξύ επιχειρήσεων και του κοινωνικού και γεωγραφικού τους περιβάλλοντος. Αν δεν αναλυθούν, με άλλα λόγια, σε κάθε πόλη και στην ευρύτερη αστική περιοχή οι τοπικές ενδοβιομηχανικές και διαβιομηχανικές σχέσεις.

Οι περισσότερες σχετικές έρευνες χρησιμοποιούν αποκλειστικά τα επίσημα στατιστικά δεδομένα για τη βιομηχανία (κυρίως απογραφές ΕΣΥΕ και πίνακες της ICAP), με αποτέλεσμα να οδηγούνται σε λανθασμένες εκτιμήσεις για τη σημασία και τη σύνθεση του τομέα της μεταποίησης. Έτσι, για παράδειγμα, η προσοχή στρέφεται κυρίως στις μεγάλες επιχειρήσεις, ενώ το 93% των βιομηχανικών επιχειρήσεων στην Ελλάδα απασχολούν λιγότερα από δέκα άτομα ανά επιχείρηση, συγκεντρώνουν όμως το 39% της απασχόλησης στη βιομηχανία και παρουσιάζουν υψηλή αποδοτικότητα κεφαλαίων με χαμηλές δανειοδοτήσεις (στοιχεία του 1988). Αντίστοιχα η έλλειψη στοιχείων για τις ενδοβιομηχανικές και διαβιομηχανικές συνδέσεις σε συγκεκριμένες περιοχές ή πόλεις δεν επιτρέπουν να μελετηθεί η χωρική ενσωμάτωση κάθε κλάδου και εταιρείας. Τέλος, —και ίσως το σπουδαιότερο— οι αναλύσεις που βασίζονται αποκλειστικά στα επίσημα δεδομένα δεν προσεγγίζουν καθόλου τη «βιομηχανία που δεν φαίνεται», την άτυπη αλλά ουσιαστική (σε όγκο, αξία και απασχόληση) παραγωγή που γίνεται σε μικρά αδήλωτα εργαστήρια και στα σπίτια, το γνωστό «φασόν».

Στον ελληνικό και ιδιαίτερα στον βορειοελλαδικό χώρο οι παρατηρήσεις αυτές έχουν ιδιαίτερη σημασία για την κατανόηση της ανάπτυξης των πόλεων. Δεν υποστηρίζουμε ότι αποτελούν τη μοναδική ή την κυριότερη ερμηνεία. Ωστόσο ο έντονος δυναμισμός που παρατηρείται στη Μακεδονία, από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 έως τις μέρες μας, βασίζεται —περισσότερο από ό,τι σε άλλες ελληνικές περιφέρειες— στη βιομηχανική παρα-

γωγή και στο συνδυασμό της με την εντατική γεωργία (Παπαγιαννάκης κ.ά., 1986· Βαΐου, Χατζημιχάλης, 1990). Η γρήγορη και γενικά επιτυχημένη προσαρμογή της παραγωγικής δομής της Μακεδονίας στις απαιτήσεις του διεθνούς καταμερισμού εργασίας ανέδειξε πολλές «ενδιάμεσες» περιοχές (Βέροια, Κοζάνη, Καστοριά, Κιλκίς, Σέρρες, Καβάλα) και καθιέρωσε τη Θεσσαλονίκη ως ένα σημαντικό βιομηχανικό κέντρο. Σύμφωνα με τα στοιχεία της ΕΣΥΕ (1984), στο Πολεοδομικό Συγκρότημα Θεσσαλονίκης (ΠΣΘ) 47% του (επίσημου) ενεργού πληθυσμού απασχολείται στη μεταποίηση, ενώ το αντίστοιχο ποσοστό για το πολεοδομικό συγκρότημα πρωτεύουσας είναι 38% και για το σύνολο της χώρας 29%. Στην πραγματικότητα, όμως, τόσο τα γενικά ποσοστά του ενεργού πληθυσμού όσο και η βιομηχανική απασχόληση είναι σαφώς υποεκτιμημένα. Όπως θα δούμε παρακάτω, οι διαφορές είναι σημαντικές για το ΠΣΘ.

Η ανάπτυξη της βιομηχανίας έχει, λοιπόν, καθοριστικές επιπτώσεις στην οργάνωση και την εξέλιξη της Θεσσαλονίκης. Θέλοντας να συμβάλουμε στη διερεύνηση κάποιων χαρακτηριστικών που έχουν ελάχιστα μελετηθεί, θα προσπαθήσουμε να αναλύσουμε τις ενδοβιομηχανικές συνδέσεις μεταξύ των επιχειρήσεων, και τη σχέση τους με το περιβάλλον της πόλης. Στόχος μας είναι να προσεγγίσουμε το φαινόμενο της «βιομηχανίας που δεν φαίνεται», μια και είναι «διάχυτη» στον ευρύτερο αστικό χώρο, στο κέντρο της πόλης και στις διάφορες γειτονιές της.¹

Ο όρος «διάχυτη εκβιομηχάνιση» χρησιμοποιήθηκε πρώτη φορά από τους Ιταλούς (industrializzazione diffusa) στις αρχές της δεκαετίας του 1970 για να περιγράψει (α) την παραγωγική αποκέντρωση μεγάλων καθιερωμένων μονάδων (π.χ. FIAT, Alfa Romeo, Olivetti), και (β) την έντονη ανάπτυξη ενός πυκνού δικτύου μικρών και μεσαίων μεταποιητικών επιχειρήσεων (ΜΜΕ) στον αστικό και περιφερειακό χώρο, που διαπλέκονται μέσα από ένα πυκνό δίκτυο υπεργολαβικών σχέσεων έως τη δουλειά με το κομμάτι στα σπίτια. Το άρθρο αυτό όταν αναφέρεται στη «διάχυτη εκβιομηχάνιση» στο ΠΣΘ και στην Ευρύτερη Περιοχή Θεσσαλονίκης (ΕΠΘ) μελετά κυρίως τη δεύτερη περίπτωση, δηλαδή τις ιδιαίτερα διαδεδομένες υπεργολαβίες μεταξύ και μέσα στις επιχειρήσεις, σε μικρά εργαστήρια, και την

αυξανόμενη παραγωγή φασόν στα σπίτια.

Πρέπει να σημειώσουμε επίσης τη σημαντική διάκριση μεταξύ υπεργολαβιών και φασόν, που συχνά και λανθασμένα ταυτίζονται. Υπεργολαβία είναι η ανάθεση από μία επιχείρηση (εντολέας) σε μία άλλη (υπεργολάβος) της εκτέλεσης μιας εργασίας, της παραγωγής ενός προϊόντος ή της παροχής κάποιας υπηρεσίας. Αν ο υπεργολάβος δεν χρησιμοποιεί δικές του πρώτες ύλες (τις παίρνει δηλαδή από τον εντολέα) τότε έχουμε την κλασική περίπτωση φασόν.²

1. Η εικόνα από τις απογραφές

Το ΠΣΘ και η ΕΠΘ αποτελούν ως γνωστόν τη δεύτερη μεγαλύτερη συγκέντρωση βιομηχανικών δραστηριοτήτων στη χώρα. Οι ρυθμοί ανάπτυξης των βιομηχανικών καταστημάτων και των απασχολούμενων στο νομό Θεσσαλονίκης ήταν σε όλο σχεδόν το διάστημα 1958-88 – με εξαίρεση την περίοδο 1969-73 – πολύ υψηλότεροι από αυτούς του συνόλου της χώρας. Επίσης, ήταν σχεδόν πάντοτε υψηλότεροι από τους αντίστοιχους της περιφέρειας πρωτευούσης, με εξαίρεση την περίοδο 1958-63 για τα καταστήματα, και την περίοδο 1969-73 για τους απασχολούμενους.

Η συντριπτική πλειοψηφία (πάνω από 80%) της βιομηχανικής παραγωγής είναι συγκεντρωμένη στην ΕΠΘ, και ιδιαίτερα στο ΠΣΘ. Η επαρχία Λαγκαδά παρουσιάζει περιορισμένη «φανερή» βιομηχανική δραστηριότητα με έντονες όμως τάσεις αύξησης, καθώς αποκεντρώνεται σημαντικό τμήμα της παραδοσιακής παραγωγής εντάσεως εργασίας από το ΠΣΘ (Λαμπρινάκης, 1987). Σύμφωνα με την απογραφή του 1984, η περιοχή που μελετάμε παρουσίαζε σημαντική συγκέντρωση βιομηχανικών καταστημάτων και απασχόλησης σε σχέση με το σύνολο της χώρας στους κλάδους: καπνοβιομηχανίας, υφαντικών βιομηχανιών, ειδών ενδυμασίας – υπόδησης, επίπλων, μηχανών και πετρελαιοειδών. Στο εσωτερικό του ΠΣΘ και ΕΠΘ (επίπεδο δήμου) οι κλαδικές ειδικεύσεις διαφοροποιούνται σημαντικά. Όπως θα περίμενε κανείς, κλάδοι όπως τα ποτά, οι υφαντικές βιομηχανίες, οι βαρικές μεταλλουργικές, τα πετρέλαια και οι χημικές βιομηχανίες που έχουν ανάγκη μεγάλων χώρων ή/και δημιουργούν έντονη μόλυνση αναπτύσσονται κυρίως στους περιφερειακούς δήμους της Σίνδου (όπου και η ΒΙΠΕ), του Καλοχωρίου, της Ν. Μαγνησίας, των Διαβατών, του Ωραιοκάστρου, της Μενεμένης, της Πυλαίας, της Θέρμης και της Ν. Ραιδεστού. Στους περισσότερο κεντρικούς δήμους (Θεσσαλονίκη, Καλαμαριάς, Συκεών, Νεάπολης, Πολίχνης, Ενόσμον, Σταυρούπολης, Ε-

λευθερίου) αναπτύσσονται κλάδοι της λεγόμενης ελαφράς βιομηχανίας, κυρίως έτοιμο ένδυμα, παπούτσια, επίπλα, εκτιπώσεις – εκδόσεις, δέρμα – γούνα και λοιπές βιομηχανίες.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η έστω και μικρή αύξηση της απασχόλησης των κεν-

τρικών περιοχών του ΠΣΘ στο διάστημα 1978-1984 (ρυθμοί ετήσιας μεταβολής από +1.01 έως +0.50%), γεγονός που έρχεται σε αντίθεση με τις κυρίαρχες τάσεις μείωσης της βιομηχανικής απασχόλησης σε μεγάλες πόλεις (π.χ. Αθήνα και άλλες ευρωπαϊκές πόλεις). Μεγαλύτερες αυξήσεις είχαν οι κοντινοί στο Δήμο Θεσσαλονίκης δήμοι (π.χ. Συκιές, Σταυρούπολη, Νεάπολη) με σημαντικότερη την Καλαμαριά (+15.35%), που οφείλεται στους κλάδους τροφίμων, ετοίμου ενδύματος και μεταφορικών μέσων (κυρίως συνεργείων και μικρών ναντηγείων). Δεν φαίνεται λοιπόν, τουλάχιστον ως το 1988, να παρουσιάζονται τα αντίστοιχα συμπτώματα «αποβιομηχανίσης» που παρατηρούνται στην περιοχή Αθηνών (Κάρκα-Αγγελάκη, 1989· Leontidou, 1990), παρά την εμφανή κρίση της θεσσαλονικιώτισης βιομηχανίας και την αύξηση της ανεργίας τα τελευταία χρόνια 1983-1987, ιδιαίτερα των γυναικών (από 13.3% σε 14.5%).

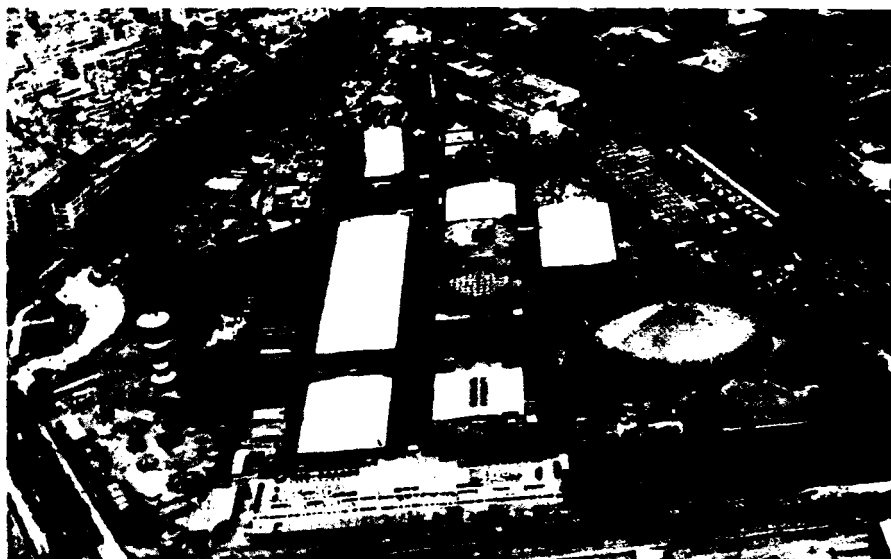
Για τη Θεσσαλονίκη όπως και για την Αθήνα και το σύνολο της χώρας, η ΕΣΥΕ συγκεντρώνει στοιχεία για το φασόν στο πλαίσιο των ετήσιων δειγματοληπτικών ερευνών για τη βιομηχανία. Διακρίνει δε δύο είδη φασόν: (α) το «πιστωτικό» φασόν, δηλαδή τη συμμετοχή στην ακαθάριστη αξία παραγωγής της επιχείρησης εσόδων από παραγωγή ή επεξεργασία προϊόντων για λογαριασμό τρίτων, όπου η πρώτη ύλη ή το προϊόν ανήκει σε τρίτους, και (β) το «χρεωστικό» φασόν, δηλαδή τις αμοιβές σε τρίτους για παραγωγή

ή επεξεργασία προϊόντων για λογαριασμό της επιχείρησης. Είναι ενδιαφέρον ότι στην περίπτωση (β) δεν αναφέρεται αν τα υλικά ή το προϊόν είναι του εντολέα, γεγονός που επιτρέπει την καταγραφή δαπανών που περιλαμβάνουν και την πρώτη ύλη. Εξάλλου, από την έρευνα πεδίου προέκυψε ότι πολλές βιομηχανίες που συμπληρώνουν τακτικά το ετήσιο απογραφικό δελτίο στην περίπτωση (α) καταγράφουν όλα τα έσοδα από υπεργολαβίες (ανεξάρτητα αν είναι φασόν ή όχι), ή δεν τα δηλώνουν καθόλου για αποφυγή φορολογίας. Δεδομένου μάλιστα ότι στο ερευνητικό δείγμα της ΕΣΥΕ περιλαμβάνονται μόνο οι άνω των 20 απασχολούμενων επιχειρήσεις και ένα μικρό ποσοστό από εκείνες που απασχολούν 10-19 άτομα, προκύπτει μια σημαντική υποεκτίμηση της αξίας παραγωγής που γίνεται υπεργολαβικά ή φασόν άμεσα, από τον τρόπο σύλλογής των στοιχείων.

Ο πίνακας 1 δείχνει τους πέντε σημαντικότερους υποκλάδους (τριψήφιος κωδικός) από τους 48 άξιους λόγου στο ΠΣΘ και το υπόλοιπο νομού Θεσσαλονίκης σε τρεις χρονιές: 1975, 1977 και 1983.³ Παρατηρούμε τη σταθερή παραμονή στην πρώτη θέση (με πτωτικές τάσεις) του ετοίμου ενδύματος (243) για το ΠΣΘ και των βαφείων-φινιριστηρίων (237) για το υπόλοιπο του νομού. Αξίζει να σημειωθεί ότι σε επίπεδο χώρας στις ίδιες χρονιές τα αντίστοιχα ποσοστά γι' αυτούς τους κλάδους ήταν πολύ χαμηλότερα. Οι άλλες σημαντικές ειδικεύσεις ως προς τις υπεργολαβίες

2. Η επιτόπια έρευνα

Τα ποσοτικά αυτά στοιχεία αν και είναι τα μόνα διαθέσιμα από πλευράς ΕΣΥΕ, δεν επαρκούν για να απεικονίσουν τον πλούτο και την πολυπλοκότητα των παραγωγικών δραστηριοτήτων «που δεν

στη Θεσσαλονίκη είναι: επεξεργασία φύλλων καπνού (221), παραγωγή νημάτων και υφασμάτων εκ φυσικού και τεχνητού βάμβακος (232), παραγωγή νημάτων και υφασμάτων εκ συνθετικών ινών (234), εκτυπώσεις-εκδόσεις (281), κατασκευή μηχανημάτων για γεωργία και ζωοκομία (363), παραγωγή τοιμένων (334), προϊόντα από πλαστικό (302), αντικείμενα από μέταλλο (353), επεξεργασία πετρελαιοειδών (321), υποδηματοποιία (241) και πλεκτική (236). Εκτός 3-4 περιπτώσεων, όλοι οι υποκλάδοι που αναφέρθηκαν είχαν υψηλότερα ποσοστά παραγωγής φασόν στη Θεσσαλονίκη από τα αντίστοιχα στο σύνολο της χώρας.

Διαπιστώνουμε λοιπόν ότι: Πρώτον, οι σημαντικότεροι υποκλάδοι στη Θεσσαλονίκη ως προς την ανάθεση/ανάληψη υπεργολαβιών και φασόν δημιουργούν μία ειδικευση στην περιοχή που χαρακτηρίζεται κυρίως από κλασικές δραστηριότητες εντάσεως εργασίας στα ρούχα, παπούτσια, δέρμα κ.λπ. Δεύτερον, δίπλα σ' αυτούς τους υποκλάδους αναπτύσσονται άλλοι, εντάσεως κεφαλαίου και σε μεγάλες μονάδες (τοιμέντα, πλαστικά, πετρέλαια), όπου τα ποσοστά υπεργολαβιών είναι σημαντικά. Και τρίτον, οι υποκλάδοι αυτοί στη Θεσσαλονίκη έχουν υψηλότερα ποσοστά υπεργολαβιών στην ακαθάριστη αξία παραγωγής από τα αντίστοιχα της χώρας (σε ορισμένες περιπτώσεις και των Αθηνών), στοιχείο που ενισχύει την υπόθεση περί του δυναμισμού των υπεργολαβιών στο ΠΣΘ και την ΕΠΘ.

φαίνονται». Για το σκοπό αυτό και ξεκινώντας από τους 43 σημαντικότερους υποκλάδους που είχαμε εντοπίσει από τους πίνακες της ΕΣΥΕ, οργανώνουμε μία «εκατακτική» έρευνα σε όλη τη Θεσσαλονίκη, και μία σε «βάθος» σε μία γειτονιά, στις Συκιές, για να προσεγγίσουμε τα κλαδικά, γεωγραφικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά των υπεργολαβιών και του φα-

σόν.⁴ Οι διάφορες μορφές υπεργολαβιών και φασόν που εντοπίστηκαν μπορούν να καταταγούν σε περισσότερες από μία στις παρακάτω πέντε κατηγορίες (βλ. και σχήμα 2):

1. ως προς τη χρονική διάρκεια, όπου διακρίναμε τις μόνιμες, τακτικές, περιοδικές και ευκαιριακές υπεργολαβίες/φασόν·

2. ως προς τον αριθμό των εντολέων, όπου διακρίναμε τις μονο- και πολυεργολαβικές σχέσεις·

3. ως προς την εξειδίκευση της υπεργολαβίας, όπου διακρίναμε εξειδικεύσεις σε προϊόντα (κατασκευή τελικού προϊόντος ή εξαρτήματος, επισκευή και συντήρηση μηχανημάτων) που δε θέλει ή δεν μπορεί να κάνει ο εντολέας, και την εξειδίκευση εργασίας (ανάθεση τμήματος παραγωγής σε υπεργολάβο) όταν ο εντολέας επιδιώκει χαμηλότερο κόστος παραγωγής, αν και διαθέτει τον εξοπλισμό για να πραγματοποιήσει μόνος του την εργασία·

4. ως προς τη χρήση των προϊόντων της υπεργολαβίας, όπου διακρίναμε τη βιομηχανική (ενδιάμεσα προϊόντα) από την εμπορική (τελική κατανάλωση)·

5. ως προς τον τόπο πραγματοποίησης της υπεργολαβίας, όπου διακρίναμε τις «εσωτερικές» υπεργολαβίες («διαχωρίζουν μέσα» στο εργοστάσιο τμήματα της παραγωγής, τα οποία αναθέτουν υπεργολαβικά) και τις «εξωτερικές» υπεργολαβίες που δίνουν έξω τμήματα της παραγωγής, (βλ. και Holmes, 1986).

Στο υπόλοιπο μέρος του άρθρου θα ασχοληθούμε μόνο με τα χαρακτηριστικά των «εξωτερικών» υπεργολαβιών.⁵ Η μεγάλη πλειοψηφία των επιχειρήσεων του

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Οι πέντε σημαντικότεροι υποκλάδοι το 1975, το 1977 και το 1983

(Ποσοστιαία συμμετοχή κάθε υποκλάδου στο σύνολο της αξίας παραγωγής φασόν στην κάθε γεωγραφική ενότητα, κατά φθίνουσα τάξη· σε παρένθεση το ποσοστό συμμετοχής)

	1975	1977	1983		
Θέση	Σύνολο Νομού Θεσ/νίκης	Πολεοδομικό Συγκρότημα Θεσ/νίκης	Υπόλοιπο Νομού Θεσ/νίκης	Πολεοδομικό Συγκρότημα Θεσ/νίκης	Υπόλοιπο Νομού Θεσ/νίκης
1	243 (27,2)	243 (59,2)	237 (69,76)	243 (50,45)	237 (41,07)
2	237 (20,3)	237 (18,0)	232 (12,11)	221 (18,48)	321 (20,56)
3	341 (12,86)	363 (8,30)	321 (4,80)	334 (5,96)	353 (9,38)
4	281 (10,5)	221 (2,99)	353 (2,46)	241 (4,81)	243 (8,18)
5	363 (4,78)	334 (2,88)	302 (2,46)	236 (4,49)	232 (7,22)

ΠΗΓΗ: Πίνακες ΕΣΥΕ, 1975, 1977, 1983.

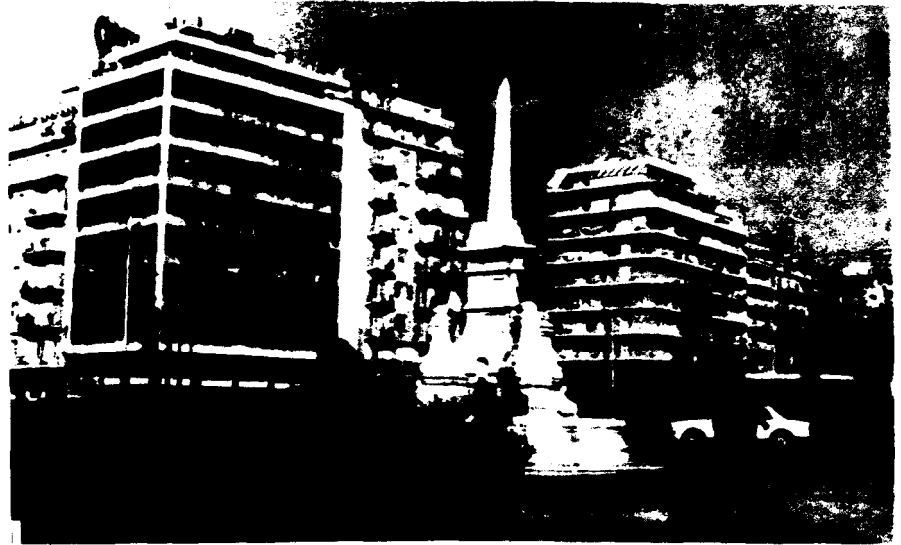
δείγματος (60%) είναι μικρές (<9 άτομα) και οι μισές σχεδόν έχουν ιδρυθεί μετά το 1981. Αναλογικά, οι περισσότεροι νέες (μετά το 1981) και οι μικρότερες αντιστοιχούν στους υποκλάδους έτοιμου ενδύματος, κεντήματος σε ρούχα, γυναικίων, δερμάτινων τσαντών, ειδών δώρων και συσκευασίας τροφίμων. Οι μεγαλύτερες και παλαιότερες επιχειρήσεις του δείγματος συγκεντρώνονται στα έπιπλα, κλωστοϋφαντουργία, μηχανές, μεταφορικά μέσα, βαφεία-φινιριστήρια, τυπογραφεία και επεξεργασία καπνού. Οι αναλογίες αυτές συμπίπτουν σε μεγάλο βαθμό και στα στατιστικά στοιχεία της ΕΣΥΕ. Από το σύνολο των μονάδων που αναθέτουν υπεργολαβίες ή φασόν οι μισές σχεδόν έχουν ιδρυθεί μετά το 1981, ενώ από τις μονάδες που αναλαμβάνουν υπεργολαβίες ή φασόν το 60% έχουν ιδρυθεί μετά το 1981. Θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι οι επιχειρήσεις που ενέχονται στα φαινόμενα που αναλύουμε ιδρύονται για να «πιάσουν» την αύξηση των υπεργολαβιών της εποχής.

Σε ό,τι αφορά την παραγωγική ικανότητα, οι μισές επιχειρήσεις την αξιοποιούν σε ποσοστό κάτω από 60%. Η αιτιολογία που προβάλλεται συνήθως είναι οι διακυμάνσεις της ζήτησης που παρατηρούνται σε όλους σχεδόν τους υποκλάδους. Τούτο όμως αντιφάσκει με την τάση αύξησης του όγκου της παραγωγής που παρουσιάζεται στις περισσότερες επιχειρήσεις. Ένας σημαντικός κατά τη γνώμη μας λόγος είναι η τάση υπερεξοπλισμού των ΜΜΕ, που ευνοείται από τη διαδικασία δανειοδότησης των τραπεζών. Ένας άλλος σοβαρός λόγος υποχρησιμοποίησης της παραγωγικής ικανότητας είναι η ανάθεση υπεργολαβιών εργασίας στους υποκλάδους έτοιμου ενδύματος, παπουτσιών, πλεκτών, ηλεκτρικών μηχανών, ποτών, χιτηρίων μετάλλων και μεταλλουργίας.

Οι αποφάσεις για την παραγωγή προϊόντων παίρνονται από τους ιδιοκτήτες ή διευθυντές των επιχειρήσεων του δείγματος κατά 57%, και από τους πελάτες/εντολές κατά 40%, στοιχείο που υποδηλώνει την έντονη εξάρτηση ενός σημαντικού αριθμού επιχειρήσεων. Τέσσερις μόνο στις 140 επιχειρήσεις του δείγματος δήλωσαν ότι αυτή η απόφαση λαμβάνεται από ειδικά στελέχη, ύστερα από έρευνα αγοράς. Αντίστοιχα, ο σχεδιασμός των προϊόντων γίνεται κυρίως από τους ιδιοκτήτες της επιχείρησης (55% των επιχειρήσεων) ή από τον πελάτη εντολέα (27%). Υπάρχει όμως και ένας αριθμός επιχειρήσεων (18 στις 140) που χρησιμοποιούν ειδικούς σχεδιαστές στους υποκλάδους ρούχων, παπουτσιών, ηλεκτρονικών αυτοματισμών, επίπλων και μέσων μεταφοράς.

Το 64% των επιχειρήσεων του δείγμα-

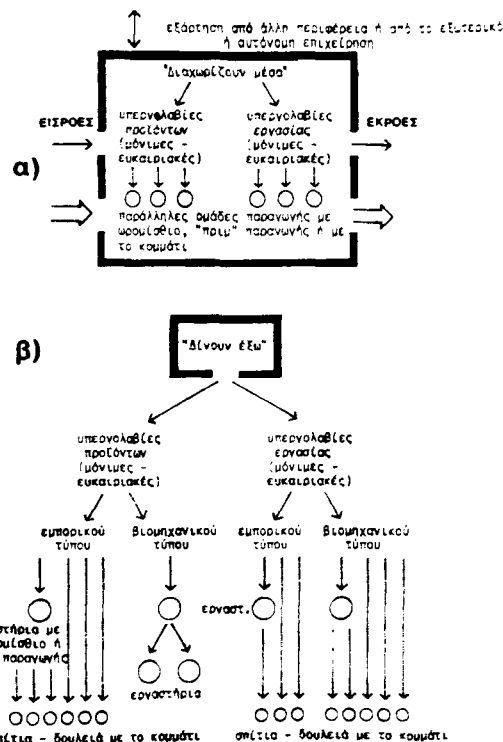
τος αναθέτουν υπεργολαβίες ή φασόν κάποιο τμήμα της παραγωγικής διαδικασίας, και 52% αναλαμβάνουν υπεργολαβίες ή φασόν. Πολλές επιχειρήσεις (το 35% του δείγματος) αναθέτουν και αναλαμβάνουν συγχρόνως ή σε διαφορετικές περιόδους υπεργολαβίες, αυξάνοντας την

εναλλαγή της επιχείρησης και καθιστώντας σχετικούς τους ρόλους εντολέα-υπεργολάβου. Από τις επιχειρήσεις που αναθέτουν υπεργολαβίες το 44% αναθέτει λιγότερο από το 20% της παραγωγής κυρίως στις εξειδικευμένες υπεργολαβιών «προϊόντων», δηλαδή μηχανές, αντικείμενα από μέταλλο, ηλεκτρονικά, μέσα μεταφοράς. Το 33% των επιχειρήσεων αναθέ-

τει περισσότερο από το 60% της παραγωγής κυρίως στις εξειδικευμένες υπεργολαβιών «εργασίας», όπως έτοιμο ένδυμα, πλεκτό, παπούτσια, τσάντες, γούνα, παιχνίδια και είδη δώρων. Στην τελευταία περίπτωση συγκεντρώνεται η πλειονότητα των περιπτώσεων φασόν, δηλαδή τα υλικά είναι του εντολέα.

Ο αριθμός των υπεργολάβων/φασονι-

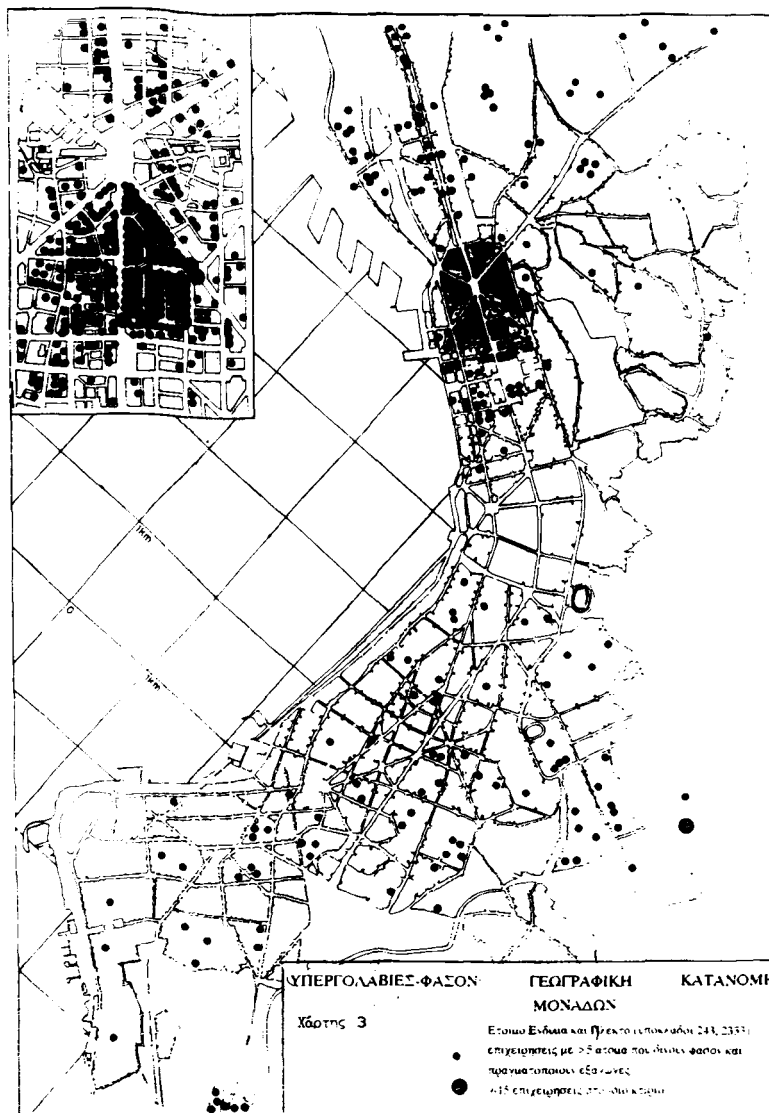

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2

ΧΑΡΤΗΣ 3

Υπεργολαβίες—φασόν: Γεωγραφική κατανομή μονάδων

Έτοιμο ένδυμα και πλεκτό (υποκλάδοι 243, 2363)
επιχειρήσεις με > 5 άτομα που δίνουν φασόν και
πραγματοποιούν εξαγωγές
9-15 επιχειρήσεις στο ίδιο κτίριο

στών στους οποίους οι εντολές αναθέτουν τμήματα της παραγωγής ποικίλλει, ανάλογα με τον υποκλάδο και το μέγεθος της επιχείρησης. Οι περισσότερες επιχειρήσεις υπεργολαβιών εργασίας χρησιμοποιούν 4-10 υπεργολάβους. Αντίθετα, η πλειοψηφία των επιχειρήσεων στις σύγχρονες υπεργολαβίες προϊόντων χρησιμοποιούν 3-4 υπεργολάβους. Ο αριθμός των υπεργολάβων όλων των τύπων αυξάνει παρακολουθώντας το μέγεθος (απασχόληση, όγκος παραγωγής, οικονομική σημασία) της επιχείρησης. Για παράδειγμα, οι επιχειρήσεις του δείγματος με πάνω από 150 εργαζόμενους είχαν και περισσότερους από 30 υπεργολάβους. Ο μεγαλύτερος αριθμός εντοπίστηκε στην Ελληνική Βιομηχανία Οχημάτων (ΕΛΒΟ, πρώην Stayer στη Σίνδο) που έχει 250 υπεργολάβους σε όλη την Ελλάδα, 110 εκ των οποίων στην Κεντρική Μακεδονία. Τέλος, στις επιχειρήσεις όλων των υποκλάδων και ανεξαρτήτως μεγέθους, όπου οι υπεργολαβίες και το φασόν αποτελούν μόνιμη επιλογή, το ποσοστό της παραγωγής που ανατίθεται «έξω» ή «διαχωρίζεται» μέσα αυξάνει σταθερά τη δεκαετία 1980-1990. Αυτό έχει αποτέλεσμα οι εργαζόμενοι στους υπεργολάβους και στα συνεργεία φασόν ή στα σπίτια περίπου να αντιστοιχούν ή να είναι περισσότεροι/ες από τους/τις «τυπικά» εργαζόμενους/ες στις επιχειρήσεις. Η τελευταία αναλογία κυμαίνεται από 1 εργαζόμενο/η στις επιχειρήσεις-εντολές, προς 0,7 εργαζόμενο/η στους υπεργολάβους κατά μέσον όρο, έως 1 προς 2,7.

3. Η σχέση με την πόλη

Η συγκέντρωση ορισμένων μονάδων έξω από τις πόλεις είναι αποτέλεσμα ιστορικών και τεχνολογικών εξελίξεων, που όμως ποτέ δεν κατάργησαν τις αποκεντρωτικές τάσεις και τη διάχυση άλλων μονάδων μέσα στις πόλεις και μάλιστα στα κέντρα τους. Η διάχυση της βιομηχανικής παραγωγής στον ιστό των πόλεων δεν πρέπει να θεωρείται γενικά ως αναχρονισμός ή ένδειξη τεχνολογικής καθυστέρησης. Μπορεί για ορισμένους κλάδους και για ορισμένο είδος εταιρειών να είναι το αποτέλεσμα λογικών επιλογών χωροθέτησης που μεγιστοποιούν τα κέρδη αυτών των επιχειρήσεων. Τα παραδείγματα από τη Νέα Υόρκη, το Λος Άντζελες, το Λονδίνο, το Παρίσι, το Μιλάνο, τη Βαρκελώνη, την Μπολόνια, τη Φλωρεντία, το Πράτο, το Οπόρτο κ.ά. δείχνουν ότι σε διαφορετικές συνθήκες διαφορετικά μεγέθη πόλεων και διαφορετικοί βιομηχανικοί κλάδοι διαπλέκονται με τον αστικό ι-

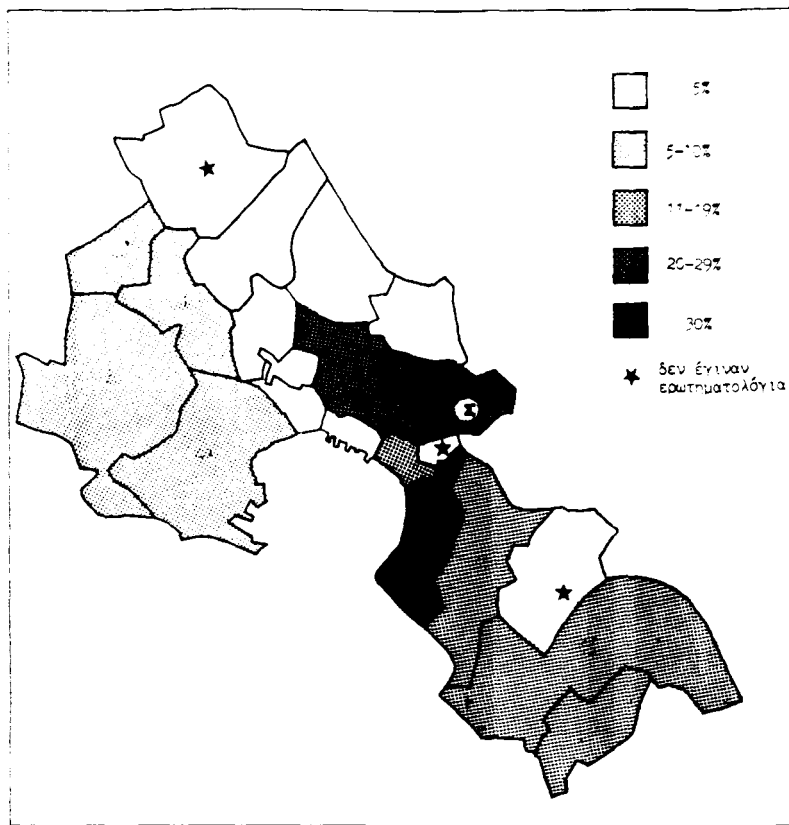
στό και αναπαράγουν τους σύγχρονους όρους ύπαρξης της «διάχυτης εκβιομηχάνισης» (Bagnasco, 1988· Scott, 1988).

Οι κλάδοι που αναπτύσσονται μέσα στην πόλη της Θεσσαλονίκης χαρακτηρίζονται από αδύνατες ή λιγοστές εσωτερικές οικονομίες κλίμακας, έχουν όμως ανάγκες μιας ευέλικτης τοπικής αγοράς εργασίας και πολλών και πυκνών διαπροσωπικών σχέσεων. Αυτές οι συνθήκες μπορεί να οδηγήσουν σε μια διάχυση της παραγωγικής διαδικασίας μέσω υπεργολαβικών σχέσεων, που διευρύνουν με τη σειρά τους τις αλληλοσυσχετίσεις μεταξύ των μονάδων και αναδεικνύουν νέες γεωγραφικές σχέσεις. Όσο υψηλότερο είναι το κόστος αυτών των αλληλοσυσχετίσεων τόσο οι μονάδες έχουν την τάση να συγκεντρώνονται μαζί σ' ένα τμήμα ή σε τμήματα της πόλης. Μ' αυτόν τον τρόπο η γεωγραφική εγγύτητα λειτουργεί σαν ασφάλεια —ιδίως για τις μικρότερες επιχειρήσεις— απέναντι στις αβεβαιότητες της αγοράς και στα καθημερινά προβλήματα

που προκύπτουν από την παραγωγή, την πληροφόρηση, τη διάθεση προϊόντων ή την ανεύρεση προσωπικού.

Στη Θεσσαλονίκη και για ορισμένους υποκλάδους των οποίων είχαμε επαρκή στοιχεία για τη γεωγραφική οργάνωση του συστήματος υπεργολαβιών και φασόν, τα δίκτυα που εντοπίστηκαν ήταν ιδιαίτερα πυκνά και διάχυτα στον ιστό της πόλης. Στο *χάρτη 3* φαίνονται οι επιχειρήσεις έτοιμου ενδύματος (υποκλάδος 243) και πλεκτικής (υποκλάδος 2363) που απασχολούν περισσότερα από πέντε άτομα και δίνουν φασόν σε εργαστήρια ή σε σπίτια (στοιχεία από τα μητρώα του ΕΒΕΘ και των Συνδέσμων Εξαγωγέων Φασόν Β. Ελλάδος και Πλεκτικής Β. Ελλάδος). Είναι εντυπωσιακή η συγκέντρωση των επιχειρήσεων αυτών στο κέντρο της πόλης, ένα πραγματικό «garment district» γύρω από την πλατεία Βαρδαρίου (σύνολο 615 επιχειρήσεων ή το 61,7% του συνόλου των επιχειρήσεων των εν λόγω υποκλάδων στην ΕΠΘ). Ο *χάρτης 4* δείχνει τις περιοχές όπου συγκεντρώνονται τα εργαστήρια και οι μεμονωμένες φασονίστριες που δουλεύουν στα σπίτια για λογαριασμό των επιχειρήσεων του *χάρτη 3*. Οι ποσοστιαίες αναλογίες αναφέρονται στο σύνολο των επιχειρήσεων φασόν στην ΕΠΘ, με πιθανότητα 85% (στοιχεία από την έρευνα με ερωτηματολόγιο).

Σε μία γειτονιά, στις Συκιές (βλ. το Σ στο *χάρτη 4*), έγινε αναλυτική έρευνα πεδίου σε τυχαίο δείγμα νοικοκυριών, από όπου προέκυψε το ιδιαίτερα υψηλό ποσοστό 10% των νοικοκυριών των οποίων κάποιο μέλος εργάζεται φασόν στο σπίτι. Δεδομένου ότι το δείγμα παρουσιάζει μεγάλη γεωγραφική διασπορά, έχουμε ένα διάστημα εμπιστοσύνης από 6 έως 16%. Αυτό μας επιτρέπει να διαμορφώσουμε μία minimum και μία maximum υπόθεση, που κυμαίνεται από 600 έως 1.600 νοικοκυριά των οποίων κάποιο μέλος εργάζεται φασόν στο σπίτι. Δεν μπορούμε βέβαια να γενικεύσουμε τα συμπεράσματα από τις Συκιές για τις άλλες περιοχές του ΠΣΘ και της ΕΠΘ. Θέλουμε όμως να επισημάνουμε ότι οι άλλες ανατολικές περιοχές του *χάρτη 4* (Ανω και Κάτω Τούμπα, Χαριλάον, Μπότσαρη και, κυρίως, Καλαμαριά) παρουσιάζουν μεγαλύτερη συγκέντρωση φασονιστριών από τις Συκιές και η μεθοδολογία μας, αν και προσπάθησε να προσεγγίσει το φαινόμενο στη γέννησή του, είναι σίγουρο ότι άφησε έξω πολλές κατηγορίες εργαζομένων και οδήγησε σε ποσοστά σαφώς υποεκτιμημένα. Αντίστοιχες έρευνες και χαρτογραφήσεις έγιναν για αρκετούς υποκλάδους, για τους οποίους είχαμε (σχετικά) πλήρη στοιχεία. Στο *χάρτη 5* φαίνονται οι επιχειρήσεις χυτηρίων και κατασκευής αμαξωμάτων φορτηγών αυτοκινήτων (> 5 άτομα) που παίρνουν ή δίνουν υπεργολαβίες.

ΧΑΡΤΗΣ 4

Ποσοστιαία κατανομή εργαστηρίων και ατόμων σε σπίτια που αναλαμβάνουν φασόν σε έτοιμο ένδυμα και πλεκτό

ΠΗΓΗ: Επιτόπια έρευνα.

Οι διαφορές στις χωροθετικές επιλογές είναι φανερές σε σχέση με τους προηγούμενους *χάρτες*. Τέλος, στο *χάρτη 6* και στο *διάγραμμα 7* παρουσιάζεται λεπτομερώς η διάχυση των μονάδων φασόν στον αστικό ιστό μιας επιχείρησης υποδημάτων στη Θέρμη, καθώς και τα στάδια της παραγωγής που «δίνονται έξω».

Όσο πιο πυκνά και ανεπτυγμένα είναι αυτά τα δίκτυα της κάθετης και οριζόντιας παραγωγικής αποκέντρωσης, των βιομηχανικών διασυνδέσεων και των διαπροσωπικών σχέσεων, τόσο μεγαλύτερη είναι και η δυναμική της αστικής ανάπτυξης στο σύγχρονο καπιταλισμό. Αυτό ισχύει κυρίως για μεσαίου μεγέθους πόλεις, όπως η Θεσσαλονίκη, που δεν έχουν διοικητικές αρμοδιότητες εθνικού επιπέδου και δεν αποτελούν μητροπολιτικούς πόλους ενός διεθνούς ή ευρωπαϊκού δικτύου μεγάλων πόλεων. Ο χώρος της πόλης είναι και χώρος βιομηχανικής παραγωγής. Ο χώρος διαμορφώνεται και με τη σειρά του διαμορφώνει τις συνθήκες αναπαραγωγής ενός ή περισσότερων τοπικών παραγωγικών συστημάτων.

Το κύριο γνώρισμα ενός δυναμικού τοπικού παραγωγικού συστήματος σε μια αστική (ή ημι-αστική) περιοχή είναι ο υψηλός βαθμός αποκέντρωσης της παραγωγι-

κής διαδικασίας μέσω υπεργολαβιών και φασόν. Αυτό ισχύει και αντιστρόφως: οι υπεργολαβίες και το φασόν, και γενικά η αποκέντρωση της παραγωγής, αναπτύσσονται κυρίως σε περιοχές με πυκνό αστικό δίκτυο, όχι όμως απαραίτητα σε μεγάλες πόλεις (Mingione, Redclift, 1985). Οι μονάδες αυτές έχουν ανεπτυγμένες αλληλοσυνδέσεις με προμηθευτές εισροών για την παραγωγή και με κατασκευαστές ενδιάμεσων προϊόντων, δημιουργούν ζήτηση παροχής υπηρεσιών και οργανώνουν δίκτυα διανομής προϊόντων. Όλο αυτό το κύκλωμα επιδρά στην τοπική απασχόληση και στα τοπικά εισοδήματα, ιδιωτικά και δημοσία, μέσω φορολογιών.

Οι γεωγραφικές αποστάσεις που ορίζουν ένα τέτοιο σύστημα είναι πολύ μικρές, για να αυξάνονται ακριβώς οι δυνατότητες προσωπικών επαφών με χαμηλό κόστος. Για παράδειγμα, η κεντρική περιοχή (*χάρτης 3*) που συγκεντρώνει το 61,7% των επιχειρήσεων-εντολέων στην ΕΠΘ, είναι μόλις 1000 επί 800 μέτρα και όλες σχεδόν οι βασικές εξυπηρετήσεις του διαγράμματος βρίσκονται μέσα σ' αυτήν την περιοχή. Εξάλλου, η πλειονότητα των υπεργολαβικών επιχειρήσεων/φασόν βρίσκονται σε μια ακτίνα 7-8 χιλιόμετρα από τους εκάστοτε εντολές, και η μέση α-

ΧΑΡΤΗΣ 5

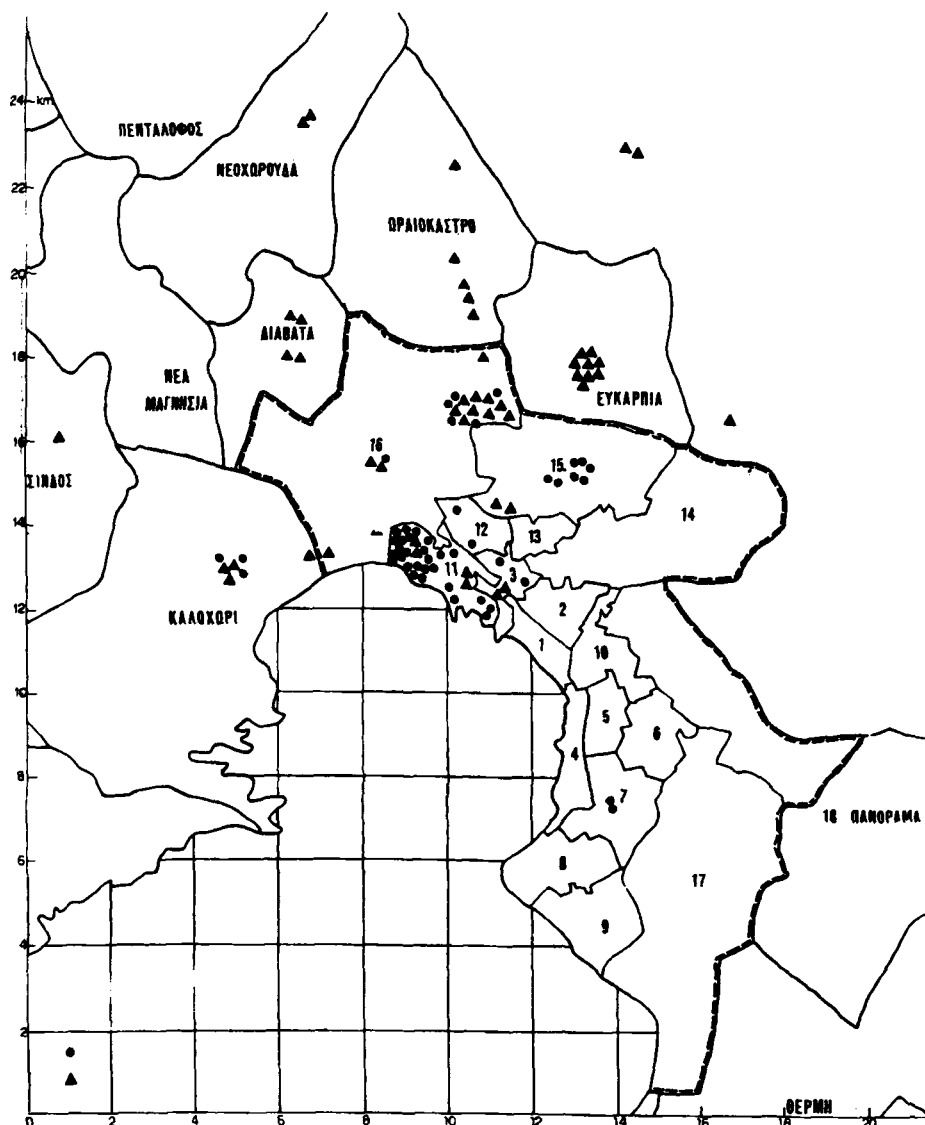
Υπεργολαβίες-φασόν: Γεωγραφική κατανομή μονάδων

Χυτήρια σιδήρου (υποκλάδος 356) και
Κατασκευή αμαξωμάτων
φορτηγών αυτοκινήτων (υποκλάδος 3833)

επιχειρήσεις χυτηρίων με > 5 άτομα που παίρνουν ή δίνουν
υπεργολαβίες
επιχειρήσεις κατασκευής αμαξωμάτων φορτηγών αυτοκινήτων
με > 5 άτομα που δίνουν υπεργολαβίες
ΠΗΓΗ: ΕΒΕΘ 1987, και ICAP 1988.

πόσταση συνεργείων φασόν από τις επιχειρήσεις του δείγματος ήταν 4,5 χιλιόμετρα. Τέλος, οι αναθέσεις φασόν σε σπίτια χαρακτηρίζονται στην πλειονότητά τους από μικρές αποστάσεις: η ενσωμάτωση της «γειτονιάς» και του «σπιτιού» στην παραγωγή γίνεται σε μια ακτίνα που δεν ξεπερνά το χιλιόμετρο. Εκτός, λοιπόν, των περιπτώσεων υπεργολαβιών ετοιμού ενδύματος και πλεκτών που γίνονται εκτός Θεσσαλονίκης, οι υπόλοιπες αναπτύσσονται με έναν αντιφατικό τρόπο μέσα στον αστικό ιστό, από τη μια πλευρά συμβάλλοντας στη διαπλοκή των χρήσεων και στη διατήρηση μιας καθημερινής ζωτάνιας στην πόλη, κι από την άλλη αναπαράγοντας τις απαράδεκτες εργασιακές σχέσεις και συνθήκες δουλειάς σε εργαστήρια και σπίτια.

Δημιουργείται έτσι μια ιεραρχία χώρων, που παρακολουθεί την ιεραρχία των αναγκών - ποιοτικών και χρονικών - της παραγωγής. Σε ένα πρώτο επίπεδο ο παγκόσμιος χώρος ενσωματώνει διαφορετικές εθνικές οικονομίες και «εθνικές» περιφέρειες όπου λειτουργούν οι επιχειρήσεις - εντολές, που ίσως κι αυτές να είναι μεγάλης κλίμακας υπεργολάβοι κάποιων επιχειρήσεων ή μεγάλων καταστημάτων του εξωτερικού. Σε ένα δεύτερο επίπεδο, στο χώρο της συγκεκριμένης πόλης ή περιφέρειας αναπτύσσεται ένα δίκτυο υπεργολάβων/φασόν, που αναλαμβάνουν τμήματα της παραγωγής της μεγάλης επιχείρησης. Τέλος, σ' ένα τρίτο επίπεδο, αυτό της γειτονιάς και του σπιτιού, μεμονωμένες φασονίστριες/ες δουλεύουν στο

σπίτι παίρνοντας δουλειά από τα μικρά συνεργεία. Στο πρώτο επίπεδο οι παραγγελίες αλλάζουν κάθε δύο-τρεις μήνες, στο δεύτερο κάθε εβδομάδα και στο τρίτο καθημερινά. Μ' αυτό τον τρόπο τα διάφορα νοικοκυριά στις γειτονιές της πόλης εργάζονται ως παράλληλοι, ανεξάρτητοι και αποκομμένοι εργαζόμενοι, ως ο τελευταίος κρίκος της παραγωγικής διαδικασίας ενός «παγκόσμιου εργοστασίου», όπως εύστοχα έχουν παρατηρήσει οι Fuentes και Ehrenreich (1984).

4. Τα θεμέλια του συστήματος: «κρυφή» εργασία και άτυπες εργασιακές σχέσεις

Η ανάθεση σε υπεργολάβους (επιχειρήσεις ή μεμονωμένα άτομα) τμημάτων της παραγωγής και η διάχυση αυτών των μονάδων στον ιστό της πόλης έχει θετικές επιπτώσεις (συχνά όμως μόνο ευκαιριακές) για τις επιχειρήσεις και την οικονομι-

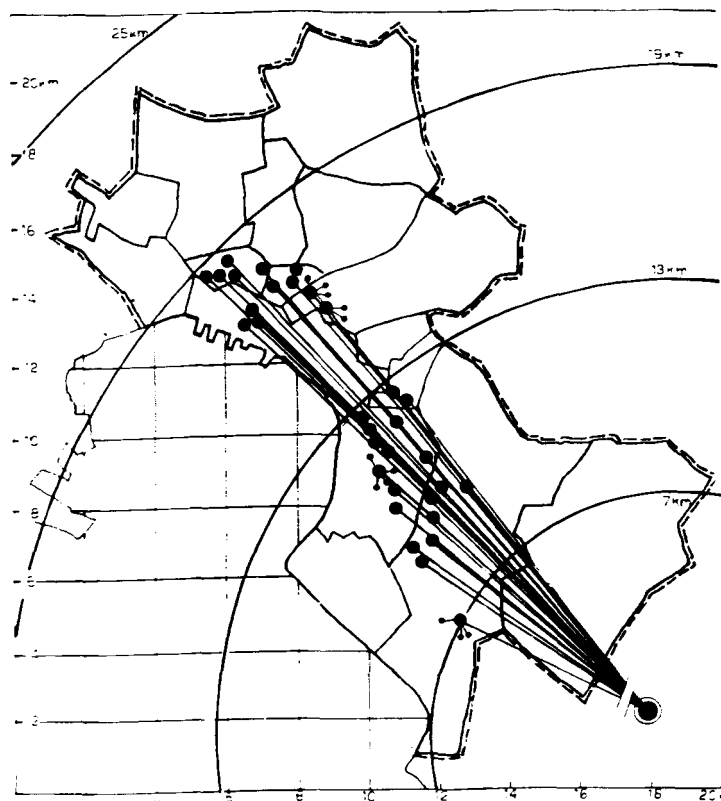
κή ζωή της πόλης. Αυτό όμως γίνεται με ένα σημαντικό κοινωνικό κόστος για τους εργαζόμενους και ένα περιβαλλοντικό κόστος για το σύνολο της πόλης. Τα συστήματα που περιγράψαμε οδηγούν σε άτυπες, «κρυφές», χωρίς έλεγχο εργασιακές σχέσεις, σε όλο και πιο δυσμενείς συνθήκες εργασίας και εκμετάλλευσης των εργαζομένων, κυρίως των γυναικών. Η αστάθεια της απασχόλησης (και αντίστοιχα του εισοδήματος) οδηγεί πολλούς/ές σε αναζήτηση δεύτερης, τρίτης κ.λπ. απασχόλησης για να καλύψουν την περίοδο ύφεσης, και σε «επιστράτευση» ολόκληρης της οικογένειας για να καλύψουν τις παραγγελίες την περίοδο αιχμής.

Μέσα σ' αυτή τη διαδικασία διαμορφώνεται ένα εργατικό δυναμικό «διαθέσιμο» σε κάθε στιγμή και υποχρεωμένο να αποδέχεται δυσμενείς έως απαράδεκτους όρους δουλειάς. Σ' αυτό το δυναμικό στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό η διάχυτη εκβιομηχάνιση και με τη σειρά της αναπαράγει την ανάγκη ύπαρξής του.

Οι συνθήκες εργασίας όπως και η ίδια η σχέση εργασίας, το καθεστώς ασφάλισης, η εξασφάλιση και η αμοιβή της εργασίας διαφέρουν σημαντικά μεταξύ μεγάλων-μικρών μονάδων και από κλάδο σε κλάδο. Στις πολύ μικρές οικογενειακές επιχειρήσεις χρησιμοποιείται, σε μόνιμη βάση ή σε περιόδους αιχμής, απλήρωτη συνήθως εργασία των μελών της οικογένειας, κυρίως των γυναικών. Η εργασία αυτή σπάνια δηλώνεται και καταγράφεται («συμβοληθούντα και μη αμειβόμενα μέλη») και ακόμη σπανιότερα συνεπάγεται αμοιβή, ασφάλιση και status εργαζόμενης. Στους κλάδους εντάσεως εργασίας οι μισθοί είναι χαμηλοί, οι συνθήκες εργασίας κακές, η εργασία ανασφαλής και πολλές πρακτικές στα όρια της νομιμότητας. Για παράδειγμα, το 32% των επιχειρήσεων λειτουργούν σε μικρά, σκοτεινά, υγρά ημιυπόγεια, που δεν έχουν άδεια λειτουργίας βιοτεχνίας. Για όσες επιχειρήσεις κάνουν εξαγωγές – που είναι και οι πιο δυναμικές – οι συνθήκες είναι δυσμενέστερες, καθώς μεγαλώνει ο ανταγωνισμός από τρίτες χώρες ακόμα φθηνότερου εργατικού δυναμικού. Οι ανξάνόμενες πιέσεις περνούν στους εργαζόμενους, και κυρίως στις εργαζόμενες, με συμπίεση των αμοιβών, μείωση των χρόνων παραγωγείας – παράδοσης, μη καταβολή ασφαλιστικών εισφορών και γενικότερα γενίκευση των όλο και πιο άτυπων σχέσεων εργασίας.

Η υποβάθμιση των συνθηκών εργασίας δεν είναι ίδια σε όλους κλάδους, όπου η οργάνωση της παραγωγής και οι υπεργολαβίες/φασόν γίνονται με διαφορετικό τρόπο. Σε επιχειρήσεις που αναθέτουν υπεργολαβίες «εξειδίκευσης σε προϊόντα» (εξαρτήματα μηχανών, αυτοκίνητα, ηλεκτρονικά) οι συνθήκες εργασίας είναι καλύτερες και το ανδρικό προσωπικό των εργαστηρίων είναι συνδικαλισμένο και «προστατεύει» τα συμφέροντά του. Εδώ υπάρχουν και περιπτώσεις (π.χ. ΕΛΒΟ, εργοστάσια σιδήρου και ποτών) όπου η επιχείρηση εντολέας θέτει συγκεκριμένους όρους στον υπεργολάβο, ελέγχοντας έτσι έμμεσα και τις εργασιακές σχέσεις.

Όπως θα περίμενε κανείς, τα σημαντικότερα προβλήματα παρουσιάζονται σ' αυτές/ούς που εργάζονται στα σπίτια «με το κομμάτι» (φασόν).⁶ Οι περισσότερες γυναίκες που ρωτήθηκαν στη δειγματοληπτική έρευνα άρχισαν να δουλεύουν φασόν στο σπίτι τους «προσωρινά», κάτω από οικονομικές πιέσεις για να καλύψουν ζωτικές ανάγκες του νοικοκυριού. Στη συνέχεια όμως και επειδή πάντα δημιουργούνται νέες καταναλωτικές ανάγκες, συνέχισαν να δουλεύουν μέχρι και σε προχωρημένη ηλικία. Οι 28 στις 46 φασονίστριες/ες που δουλεύουν στο σπίτι εργάζονται πάνω από 8ωρο σε περιόδους κα-
νονικής δουλειάς, ενώ σε περιόδους αιχ-

ΧΑΡΤΗΣ 6

Η γεωγραφική κατανομή των υπεργολαβιών μιας μεγάλης και σύγχρονης επιχείρησης υποδημάτων

ΠΗΓΗ: Επιτόπια έρευνα και κατάλογοι επιχείρησης.

Βιομηχανική μονάδα – εντολέας

Υπεργολαβική μονάδα

Άτομα που δουλεύουν σε σπίτια φασόν

Υπεργολαβικές σχέσεις

Ανάληψη υπεργολαβιών – φασόν από μακρινές αποστάσεις

μής όλες δήλωσαν εργασία πάνω από 8ωρο και 22 δήλωσαν πάνω από 12ωρο. Ο έντονος ανταγωνισμός μεταξύ των συνεργιών και η μεγάλη προσφορά διαθέσιμου δυναμικού στα σπίτια δεν αφήνει περιθώρια διαπραγμάτευσης με τον εντολέα, με αποτέλεσμα στο τέλος της κοπιαστικής ημέρας το μεροκάματο των 8-12 ωρών να κυμαίνεται από 6.000-15.000 δραχμές, ανάλογα με το είδος δουλειάς (στοιχεία του 1989). Σύμφωνα με πανελλαδική έρευνα της ΔΗΜΕΛ για λογαριασμό της ΓΣΕΕ (1986) το 39% των εργαζομένων φασόν δήλωσε ότι κερδίζει από την εργασία τον έως 65.000 το μήνα (ετήσιος μέσος όρος) και μόνο το 11% πάνω από 100.000 δραχμές το μήνα. Η αξιολόγηση που έγινε στο δικό μας ερωτηματολόγιο στο αν η αμοιβή τους ήταν καλή, μέτρια ή κακή ήταν αντίστοιχα: 10%, 55%, 35%.

Τα είδη που κατασκευάζονται στα σπίτια στο ΠΣΘ και την ΕΠΘ (τουλάχιστον αυτά που εντοπίσαμε), εκτός από τα κλασικά έτοιμα ενδύματα, τα πλεκτά, τα

φόντια παπουτσιών και τα κεντήματα, περιλαμβάνουν: συσκευασία τροφίμων, τμήματα ξυλίνων επίπλων, κατασκευή μεταλλικών και πλαστικών εξαρτημάτων επίπλων, τσάντες και ζώνες, δερμάτινες ζακέτες, ψεύτικα λουλούδια και μικροαντικείμενα δώρων, παιχνίδια, καρφώματα πολύτιμων πετρών σε κοσμήματα, συναρμολόγηση TV Games, συναρμολόγηση μηχανισμών ασανσέρ, συναρμολόγηση ηλεκτρικών αυτοματισμών για τη βιομηχανία, επιγραφές μεταλλικών κατασκευών και κατασκευή σφραγίδων. Η ακριβής ποσοτική εκτίμηση των δραστηριοτήτων αυτών είναι εξορισμού αδύνατη και μεταβάλλεται καθημερινά παρακολουθώντας τις ανάγκες της αγοράς. Ωστόσο, το Σωματείο Ιματισμού του ΕΚΘ και ο Σύνδεσμος Εξαγωγέων Φασόν Βορείου Ελλάδος υπολογίζουν (και το παραθέτουμε με κάθε επιφύλαξη) ότι δίπλα στις/στον 23.000 «επίσημα» εργαζόμενες/ους στο έτοιμο ένδυμα και το πλεκτό στη Θεσσαλονίκη το 1989, εργάζονται και άλλοι

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 7
Διάγραμμα ροής της παραγωγής και διακίνησης επιχείρησης υποδημάτων στη Θέρμη

Στάδια παραγωγής και διακίνησης	Τόπος	Ποσοστό παραγωγής και διακίνησης
Σχεδιασμός μοντέλου	Εργοστάσιο Θέρμης	100%
Προσδιορισμός αναγκών σε ποιότητες + ποσότητες υλικών	Εργοστάσιο Θέρμης	100%
Αγορές α' υλών	Μακεδονία - Θράκη Εξωτερικό	30% 70%
Σχεδιασμός κομματιών κόσμιο δερμάτων (φυσικών + τεχνητών)	Εργοστάσιο Θέρμης	100%
Κόψιμο φόδρας	Εργοστάσιο Θέρμης	100%
Φόντια (ράψιμο - κόλληση)	35 συνεργεία εκτός εργοστασίου σε Φοίνικα, Πυλαία, Καλαμαριά, Χαριλάου, Άνω και Κάτω Τούμπα, Κέντρο Τριανδρία, Συκιές, Νεάπολη, Πολίχνη, Μπότσαρη	100% (35% του συνόλου της παρ.)
Καλαπόδι φορμάρισμα - μοντάρισμα τακούι	Εργοστάσιο Θέρμης	
Διακοσμητικά	Εργοστάσιο Θέρμης	40%
	12 συνεργεία σε Πυλαία, Άνω και Κάτω Τούμπα, Κέντρο, Συκιές, Πολίχνη (5% του συνόλου της παραγωγής)	60%
Φινίρισμα	Εργοστάσιο Θέρμης	100%
Πακετάρισμα	Εργοστάσιο Θέρμης	100%
Πρωώθηση στην αγορά	Εργοστάσιο Θέρμης	100%
		40% του συνόλου της παραγωγής δίνεται φασόν

ΠΗΓΗ: Επεξεργασία ερωτηματολογίων της Ε.Ο.

20.000-35.000 «κρυφά» στα σπίτια και στα μικρά εργαστήρια.

Το 1986 ψηφίστηκε ο Νόμος 1684 που προβλέπει την υποχρεωτική ασφάλιση στο ΙΚΑ όσων δουλεύουν φασόν στο σπίτι, θεωρώντας ότι πρόκειται για μια ειδική μορφή εξηρημένης απασχόλησης. Η εφαρμογή όμως του νόμου ήταν από περιορισμένη έως ανύπαρκτη, γιατί συνάντησε την έντονη και οργανωμένη αντίδραση των εργοδοτών - εντολέων και την επιφύλαξη των φασονιστριών/ών. Αντίθετα, το πρόσφατο νομοθέτημα στο πλαίσιο του νομοσχεδίου για την «ανάπτυξη» (Ιούλιος 1990, Ν. 1517) έχει ήδη αρχίσει να αξιοποιείται από εργοδότες και εργαζόμενους. Ο νόμος αυτός περιλαμβάνει άρθρα που νομιμοποιούν πανελλαδικά τις μέχρι τότε άτυπες πρακτικές των επιχειρήσεων και θεσμοθετούν την, έτσι κι αλλιώς, υφιστάμενη ευέλικτη αγορά εργασίας. Οι σημαντικότερες νέες ρυθμίσεις αφορούν την εφαρμογή της μερικής απασχόλησης, τη δυνατότητα λειτουργίας σε 24ωρη βάση και για επτά ημέρες όλων των επιχειρήσεων και την εισαγωγή του ευέλικτου ωραρίου εργασίας.

Οι ρυθμίσεις αυτές καθώς και οι «μη ρυθμίσεις», δηλαδή όλα όσα έπρεπε να κάνει το κράτος και οι τοπικές εξουσίες αλλά δεν τα κάνουν, συνδράμουν στην αναπαραγωγή των συνθηκών ύπαρξης της διάχυτης εκβιομηχάνισης. Μιας μορφής παραγωγής η οποία στην ακραία της έκφραση επιτυγχάνει το μείζον: από τη μία πλευρά κατακερματίζει τους εργαζόμε-

νους/ες και διαλύει τις συνδικαλιστικές οργανώσεις τους και, από την άλλη, εξαφανίζει την έννοια του εργοδότη - αφεντικού, του παραδοσιακού πόλου αντιπαράθεσης (ουσιαστικά και δικονομικά) των εργαζομένων. Αυτή η διπλή και ταυτόχρονη αλλαγή των όρων ύπαρξης των εργαζομένων ως συλλογικών κοινωνικών φορέων αποτελεί τη σημαντικότερη κοινωνική «καινοτομία» της διάχυτης εκβιομηχάνισης και οροθετεί τις δυσκολίες, σε επίπεδο θεωρίας και πρακτικής, για την αντιμετώπιση των προβλημάτων που προκύπτουν.

5. Τελικές παρατηρήσεις

Τα ερωτήματα τα οποία μένουν ανοικτά από την έρευνα που σύντομα περιγράψαμε είναι περισσότερα από τις απαντήσεις. Θα πρέπει όμως να συγκρατήσουμε την παρατήρηση ότι η διάχυτη εκβιομηχάνιση στη Θεσσαλονίκη αποτελεί μία σημαντική συνιστώσα των μεγάλων αλλαγών που έχουν συμβεί τα τελευταία χρόνια. Η ανάλυση που προηγήθηκε προσπάθησε να μεταθέσει τα ενδιαφέροντα από τις ορατές πλευρές των προβλημάτων (βιομηχανικές απογραφές, βιομηχανική παραγωγή, πολεοδομικό χάος, κυκλοφορία, κ.ά.) σε κάποιες αθέατες πλευρές που συγκροτούν και αναπαράγουν το τοπικό παραγωγικό σύστημα της πόλης. Μέσα από τις υπεργολαβίες και το φασόν ενσωματώνεται στην οικονομική ζωή της πόλης ένας μεγάλος

αριθμός ατόμων και επιχειρήσεων που δεν καταγράφονται. Η ανάπτυξη του φαινομένου είναι καθοριστική για την πόλη, για τις συνθήκες της καθημερινής ζωής και την εμπειρία εργασίας μεγάλου αριθμού κατοίκων της.

Θα τελειώσουμε με επτά παρατηρήσεις οι οποίες κατά κάποιο τρόπο αποτελούν τις προϋποθέσεις λειτουργίας του συστήματος που περιγράψαμε, ή αλλιώς τις απαραίτητες συνθήκες ύπαρξης της διάχυτης εκβιομηχάνισης:

- Η διάχυτη εκβιομηχάνιση αναπτύσσεται εκεί όπου υπάρχει η αντίστοιχη τεχνολογία και τεχνογνωσία και όταν τα προϊόντα και η διαδικασία παραγωγής επιτρέπουν τη διάσπαση και διάχυση της παραγωγής στον ευρύτερο χώρο.
- Στη Θεσσαλονίκη αυτή η μορφή παραγωγής βρήκε πρόσφορο έδαφος από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 και κυρίως από τις αρχές του 1980, λόγω της πολυκλαδικής βιομηχανικής βάσης της περιοχής, της παρουσίας μιας σχετικής βιομηχανικής παράδοσης, μιας οριακά ανεκτής υποδομής (τεχνικής και κοινωνικής) και ενός εννοϊκού επιχειρηματικού κλίματος.
- Τα δεδομένα αυτά συνδύαστηκαν και συνδυάζονται με τη σημαντική ενεργητικότητα της τοπικής αγοράς εργασίας, που αξιοποιήθηκε από τις επιχειρήσεις και λειτουργήσε σαν το ενοποιητικό στοιχείο μεταξύ των ε-

πίσημων και συνδικαλισμένων εργαζομένων στα εργοστάσια και των ανεπίσημα και κρυφά, χωρίς συνδικαλιστική κάλυψη, εργαζομένων στα εργαστήρια και στα σπίτια.

(δ) Απέναντι όμως στις ευελιξίες υπάρχουν και κάποιες διαχρονικές σταθερότητες, που αφορούν τις ιδιαίτερα χαμηλές αμοιβές των κρυφά εργαζομένων, τις έντονες διακρίσεις ως προς το φύλο, την έλλειψη κοινωνικής ασφάλισης, τις μακρές περιόδους ανεργίας/υποαπασχόλησης και τις υποβαθμισμένες συνθήκες εργασίας.

(ε) Το όλο σύστημα κινείται στα όρια μεταξύ νομιμότητας και διαφόρων «παραλείψεων» ή ακόμη και παρανομιών, γι' αυτό οι διαδικασίες ελέγχου και ρύθμισης από την πλευρά του κράτους, των δήμων και άλλων φορέων είναι καθοριστικής σημασίας. Η έλλειψη ελέγχου αποτελεί μια μορφή άμεσης επιδότησης αυτών των δραστηριοτήτων και είναι η *sine qua non* της αναπαραγωγής των.

(στ) Πρέπει όμως να τονιστεί ότι ο περιορισμένος κρατικός ή δημοτικός έλεγχος βασίζεται, και ως ένα βαθμό νομιμοποιείται, από την *ιδιάζουσα κοινωνική «συνενοχή»*, που υφίσταται όχι μόνο στις γειτονιές όπου αναπτύσσονται τα φαινόμενα που συζητάμε αλλά στο σύνολο της ελληνικής κοινωνίας. Από τη μία πλευρά οι διέξοδοι απασχόλησης στην επίσημη αγορά εργασίας περιορίζονται, και από την άλλη οι μη τυπικές έως παράνομες δραστηριότητες των πάσης φύσεως αυτοαπασχολούμενων τείνουν να γενικευθούν. Οι υπεργολαβίες και το φασόν αποτελούν τη μόνη επιλογή για χιλιάδες εργαζόμενες, και όποιες καταγγελίες για χαμηλές αμοιβές ή για παράνομη λειτουργία ισοδυναμούν με ανεργία, έτσι, μια «συνωμοσία σιωπής» καλύπτει επιμελώς αυτά τα δίκτυα διάχυτης εκβιομηχάνισης.

(ζ) Τέλος, καθοριστικής σημασίας θα είναι η κρίση ή όχι των διαφόρων υποκλάδων στο πλαίσιο της ενοποιημένης ευρωπαϊκής αγοράς. Οι δυσκολίες είναι ήδη ορατές και τα αρνητικά συμπτώματα από την αμυντικό χαρακτήρα πολιτική που αξιοποιούσε μόνο τον παράγοντα φθηνή εργασία, είναι ήδη μετρήσιμα σε πολλούς υποκλάδους. Οι πιθανές αλλαγές στη συμφωνία πολυνών, ο ανταγωνισμός με χώρες ακόμα χαμηλότερου εργατικού κόστους και το άνοιγμα των αγορών εργασίας της Ανατολικής Ευρώπης, θα δημιουργήσουν σοβαρές ανακατατάξεις σε βάρος των ελληνικών προϊόντων.

Η μέχρι τώρα ανάπτυξη και διάχυση των παραγωγικών δραστηριοτήτων που περιγράψαμε *αναδεικνύει, λοιπόν, τον αστικό χώρο ως ένα πρωτεύον στοιχείο της παραγωγής*. Κι αυτό δεν είναι ένα πισωγύρισμα της ιστορίας ή μια καθυστέρηση, αλλά ένα σύγχρονο στοιχείο της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης σε παγκόσμια κλίμακα, που έχει όμως τις ιδιαιτερότητες που αναλύσαμε για την περίπτωση της Θεσσαλονίκης. Αποφεύγοντας τον διπλό κίνδυνο της ολικής παραγνώρισης του φαινομένου ή της αναγόρευσης του σε «λύση» (τύπου ευέλκτιης εξειδίκευσης), θα πρέπει να περιμένουμε και άλλες εμπειρικές μελέτες καθώς και συνθετικές θεωρητικές αναλύσεις, που θα βοηθήσουν στην πληρέστερη κατανόηση αυτού του σημαντικού και ιδιαίτερα επίκαιρου φαινομένου.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Το υλικό για το άρθρο αυτό προέρχεται αποκλειστικά από την αδημοσίευτη έρευνα των συγγραφέων με τίτλο: *Διάχυτη εκβιομηχάνιση στο ΠΣΘ και την ΕΠΘ: Επιπτώσεις στην ανάπτυξη της πόλης* (4 τόμοι), τομέας Πολεοδομίας, Χωροταξίας, ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 1991. Η έρευνα έγινε για λογαριασμό του Οργανισμού Θεσσαλονίκης και ολοκληρώθηκε σε τρεις φάσεις, από το Μάρτιο του 1989 ως το Φεβρουάριο του 1991.
2. Ο όρος φασόν προέρχεται από το γαλλικό «*fasonnage*» και θα πρέπει να εισήχθη στην Ελλάδα από τους πρόσφυγες ταπητουργούς-νηματοουργούς, που ήδη από τη Μικρά Ασία δούλευαν φασόν για φίρμες της Γαλλίας.
3. Το 1983 ήταν η τελευταία διαθέσιμη έρευνα της ΕΣΥΕ την εποχή που κάναμε τη μελέτη. Τα στοιχεία για τη Θεσσαλονίκη είναι αδημοσίευτα και η στατιστική επεξεργασία για τη Θεσσαλονίκη και το σύνολο της χώρας είναι της ερευνητικής ομάδας.
4. Η επιτόπια έρευνα έγινε στο διάστημα 1989-1990 και περιλάμβανε: (α) 15 συνεντεύξεις και συγκέντρωση υλικού για τις εσωτερικές υπεργολαβίες, κυρίως από μεγάλες επιχειρήσεις, (β) 140 ερωτηματολόγια σε αντιπροσωπευτικό δείγμα επιχειρήσεων που είχαν προεπιλεγεί ότι ενέχονται στο σύστημα υπεργολαβιών/φασόν, από το σύνολο των επιχειρήσεων του ΠΣΘ και της ΕΠΘ (μητρώα ΕΒΕΘ και καταγραφές ICAP), (γ) 46 ερωτηματολόγια σε άτομα που δουλεύουν φασόν στο σπίτι (επιλογή με τη βοήθεια του ΕΚΘ), και (δ) 17 συνεντεύξεις με κοινωνικούς φορείς της πόλης. Στο Δήμο Συκεών (εκτός από το Ρετζίκι) έγιναν: (α) 308 καταγραφές όλων των παραγωγικών μονάδων (ακριβή θέση στο οικοδομικό τετράγωνο) και σύντομο ερωτηματολόγιο για τις δραστηριότητες, (β) εντοπισμός ατόμων που δουλεύουν φασόν στο σπίτι, με τυχαίο δείγμα 101 ερωτηματολογίων (1,04% των νοικοκυριών), (γ) 28 ερωτηματολόγια σε μικρά συνεργεία και άτομα που δουλεύουν σε σπίτια. Όπου

μπορούσε να γίνει στατιστική επεξεργασία, αυτή έγινε με το πρόγραμμα SPSS.

5. Οι «εσωτερικές» υπεργολαβίες συναντώνται σχεδόν αποκλειστικά στα μεγάλα εργοστάσια του ΠΣΘ. Οι υπεργολαβίες αυτές αφορούν βασικές παραγωγικές και βοηθητικές εργασίες που παλαιότερα τις εκτελούσαν μόνιμοι εργαζόμενοι, ή και ολόκληρα τμήματα παραγωγής. Η ανάπτυξη τους μειώνει σημαντικά το κόστος λειτουργίας των μεγάλων αυτών μονάδων, διασπά τον εργοστασιακό συνδικαλισμό και αυξάνει την ευελιξία της επιχείρησης ως προς τις διακυμάνσεις της αγοράς και τις απαιτήσεις των εργαζομένων. Ένα στα τρία μεγάλα εργοστάσια της ΕΠΘ λειτουργούν με αυτό το σύστημα.
6. Πρβλ. την εργασία των Βαίον, Στρατηγάκη και Χρονάκη σ' αυτό το αφιέρωμα, και τις ομαδικές εργασίες: στη *Σύγχρονη Γυναίκα* Νο 60/1985, και στο *Κάτα*, Νο 17/1987. Για τη διεθνή εμπειρία, πρβλ.: S. Mitter (1986) *Common Fate-Common bond: women in the global economy*, Pluto Press, London.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Βαίον Ντ., Χατζημιχάλης Κ. (1990) «Τοπικές αγορές εργασίας και άνιση περιφερειακή ανάπτυξη στη Βόρεια Ελλάδα», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, Νο 77, σελ. 15-61.
- Βαίον Ντ., Λαμπριανίδης Α., Χατζημιχάλης Κ., Χρονάκη Ζ. (1991) *Διάχυτη εκβιομηχάνιση στο ΠΣΘ και την ΕΠΘ: Επιπτώσεις στην ανάπτυξη της πόλης* (4 τόμοι). Έρευνα για λογαριασμό του Οργανισμού Θεσσαλονίκης, Τομέας Πολεοδομίας-Χωροταξίας ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη.
- Bagnasco A. (1988) *La costruzione Sociale del Mercato*, il Mulino, Bologna.
- Fuentes A., Ehrenreich B. (1984) *Women in the global factory*, South end Press, London.
- Holmes J. (1986) «The organization and locational structure of production subcontracting», στο A.J. Scott, M. Störper (eds) *Production, Work, Territory*, Allen-Unwin, Boston (βλ. μετάφραση τμημάτων του άρθρου σ' αυτό το αφιέρωμα).
- Κάρκα-Αγγελίδη Γαβρ. (1989) «Η βιομηχανική αποκέντρωση από την Αθήνα και οι συνέπειές της στη χωρική οργάνωση της ευρύτερης περιοχής της πρωτεύουσας», στο G. Burgel (επιμ.) *Η Νεοελληνική Πόλη*, Εξάντας, Αθήνα.
- Leontidou L. (1990) *The Mediterranean City in transition*, Cambridge Univ. Press, Cambridge.
- Mingione E., Redclift N. (1985) (eds) *Beyond Employment: household, gender and subsistence*, Blackwell, London.
- Παπαγιαννάκης Α., Μανωλόπουλος Ν., Χατζαντώνης Δ., Χατζημιχάλης Κ. (1986) *Δυνατότητες παραγωγικών επενδύσεων στην Ανατ. Μακεδονία και Θράκη*, ΜΕΤΕΚ ΑΕ, Αθήνα.
- Scott A.J. (1988) *Metropolis: from the division of labour to Urban form*, Univ. of California Press, Los Angeles.